

ПРАВО НА САМОЗАХИСТ: ЗАГАЛЬНОПРАВОВИЙ АСПЕКТ

THE RIGHT TO SELF-DEFENSE: COMMON LAW ASPECT

Мерник А.М., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри теорії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Білецький А.А., студент I курсу міжнародно-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проводиться аналіз та комплексне дослідження права на самозахист як одного з основних конституційних прав людини і громадянина. Розкрито способи, методи та шляхи правового регулювання і забезпечення права кожного громадянина України на самозахист як важливого складового елемента системи природних прав людини. В статті також відображено основні історичні передумови і етапи виникнення, становлення та розвитку права на самозахист, розкриті відмінності розуміння його змісту та сутності в працях видатних юристів, істориків, філософів та політиків. Вивчено проблематику забезпечення права на самозахист в Україні в основних галузях національного права (конституційному, кримінальному, цивільному, трудовому), а також в окремих країнах світу (Сполучених Штатах Америки). Невід'ємною складовою правового аналізу порушеного питання є розкриття змісту поняття права на самозахист і його філософсько-правового розуміння. Такий різносторонній підхід до загального розуміння права на самозахист дозволяє вивчити соціально-правову природу та загальні механізми його реалізації. На підставі аналізу основних положень законодавства було зроблено наступний висновок: визначення «права на самозахист» є відсутнім в чинному законодавстві України, при цьому, мають місце лише окремі положення, які розкривають основні гарантії здійснення такого права. Формально право на самозахист є гарантованим правом кожної людини і громадянина, однак жодний національний нормативно-правовий акт не містить в собі чітких та конкретизованих положень загального механізму реалізації такого права, яке іноді може перетинатися з близькими за значеннями поняттями «необхідної оборони» та «крайньої необхідності». Також в статті розглядається проблематика забезпечення права на самозахист в умовах російської військової агресії проти України. Такий процес вивчення природи, сутності та змісту права на самозахист дозволить створити передумови для розробки юридично обґрунтованої концепції механізму забезпечення основних шляхів реалізації права кожного громадянина України на самозахист своїх основоположних свобод, законних прав та інтересів.

Ключові слова: права людини, права громадянина, право на самозахист, правове регулювання, гарантії прав, забезпечення прав.

The article analyzes and comprehensively studies the right to self-defense as one of the basic constitutional rights of a person and a citizen. Methods, methods and ways of legal regulation and ensuring the right of every citizen of Ukraine to self-defense as an important constituent element of the system of natural human rights are revealed. The article also reflects the main historical prerequisites and stages of the emergence, formation and development of the right to self-defense, revealed differences in the understanding of its content and essence in the works of prominent lawyers, historians, philosophers and politicians. The problems of ensuring the right to self-defense in Ukraine in the main branches of national law (constitutional, criminal, civil, labor), as well as in some countries of the world (the United States of America) have been studied. An integral component of the legal analysis of the raised issue is the disclosure of the content of the concept of the right to self-defense and its philosophical and legal understanding. Such a multifaceted approach to the general understanding of the right to self-defense allows studying the socio-legal nature and general mechanisms of its implementation. Formally, the right to self-defense is a guaranteed right of every person and citizen, but no national normative legal act contains clear and specific provisions of the general mechanism for the realization of such a right, which can sometimes overlap with the concepts of "necessary defense" and "extreme necessity". The article also examines the issues of ensuring the right to self-defense in the conditions of Russian military aggression against Ukraine. Such a process of studying the nature, essence and content of the right to self-defense will create prerequisites for the development of a legally grounded concept of the mechanism for ensuring the main ways of realizing the right of every citizen of Ukraine to self-defense of their fundamental freedoms, legal rights and interests.

Key words: human rights, citizen's rights, right to self-defense, legal regulation, guarantees of rights, provision of rights.

Вступ. Сучасні демократичні, правові держави світу закріплюють у текстах Конституції положення про те, що людська гідність та права людини є вищою цінністю суспільства та визначають засади діяльності держави, її органів, посадових осіб. Відповідні положення закріплені й у текстах міжнародно-правових договорів щодо прав людини.

В разі порушення прав людини держава має негайно реагувати на відповідні дії і вчиняти необхідні дії щодо захисту таких прав. Від імені держави захист порушених прав людини здійснюють компетентні органи в межах повноважень, передбачених чинним законодавством.

В умовах сучасності людини створюються необхідні умови для безперешкодного звернення до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Конституційного Суду України з конституційною скаргою і, після використання всіх національних засобів юридичного захисту, до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, для захисту своїх порушених прав.

Частина 5 статті 55 Конституції України вказує на право кожного будь-якими не забороненими законом засо-

бами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Вказана конституційна норма лише уможливило ймовірність захисту своїх прав та законних інтересів будь-якими засобами, що не є забороненими законом, однак, не передбачає конкретних ефективних механізмів захисту людини від правопорушень, завдяки яким кожен мав би змогу забезпечити собі надійну охорону своїх прав та законних інтересів. Створення дієвих механізмів самозахисту людиною своїх прав створює науково-практичну проблематику права на самозахист.

Право людини захищати себе від протиправних посягань закріплюється й положеннями статті 27 Конституції України, згідно з якими кожній особі надається можливість уникнути небезпеки для власного життя та здоров'я різними засобами, в тому числі з позицій засобів самозахисту. Таке положення сприяє розширенню можливостей людини використовувати різноманітні правові засоби, спрямовані на захист своїх прав.

Вивченню питання права на самозахист в різних галузях права присвячено роботи таких науковців, як В. К. Ковпакова (адміністративно-деліктний процес), К. О. Гориславського, В. В. Конопльова (самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань), Н. В. Глуценко (правова

самооборона) тощо. Але, жодна з праць авторів не розкриває поняття права на самозахист в контексті сучасної правової реальності.

Мета дослідження полягає в аналізі категорії права на самозахист, вивченні способів, методів та шляхів правового регулювання і законного забезпечення права на самозахист як важливої складової природних прав людини, розкриті особливостей реалізації права на самозахист в умовах російсько-української війни.

Нормативна база цього дослідження включає нормативно-правові акти України, зокрема: постанову Пленуму Верховного Суду України №9 від 06.11.1992 року «Про практику розгляду судами трудових спорів» [11] та Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2011 року №19-рп/2011 [13] і від 01 грудня 2004 року №18-рп/2004 [12].

Виклад основного матеріалу. Сьогодні Україна прагне здобути статус члена Європейського Союзу та вступити Північноатлантичного альянсу (НАТО). Така перспектива розвитку існує тривалий час, але особливої важливості вона набула з початком 24 лютого 2022 року повномасштабної агресії Росії проти України.

Спеціалісти в галузі конституційного права підкреслюють, що особливістю розуміння феномену обгрунтування прав людини з точки зору європейського права є поєднання природи державної влади та ідеї природного права. Природними правами є сукупність неписаних прав, які існують окремо від системи державних законів, виходять з самої сутності людини і не даруються державою; навпаки, вони зобов'язують державу забезпечити і захищати такі права [3, с.284].

В своєму Рішенні щодо тлумачення ч.2 ст. 55 Конституції України від 14.12.2011 року № 19-рп/2011 Конституційний Суд України зазначив наступне. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України, спрямованість та зміст діяльності держави визначається правами та свободами людини та їх гарантіями. Згідно з цим, з метою здійснення такої діяльності органи державної влади і місцевого самоврядування, посадові та службові особи мають реальну можливість приймати рішення або вчиняти певні дії, керуючись повноваженнями, визначеними Конституцією та законодавством України, тобто є наділеними публічною владою. При цьому, особа має право на захист, якщо стосовно неї суб'єкт владних повноважень прийняв рішення, вчинив дію чи допустив бездіяльність (п. 4.1 мотивувальної частини вказаного Рішення) [13].

На думку К. Гориславського, необхідна оборона людини є однією з форм самозахисту. Вчений зазначає, що розкриття терміну «самозахисту» не існує як в Конституції України, так і в жодній галузі національного права. Тобто, можна зазначити, що, на сьогодні, самозахист як самостійний інститут права не має чітко визначених і встановлених меж.

Саме значення права на самозахист для людини і суспільства в цілому полягає в тому, що права та законні інтереси кожної людини можуть розраховувати на повагу лише в тому випадку, коли сама людина має здатність їх захистити. Відповідно, бездіяльність однієї зацікавленої особи щодо захисту своїх прав призводить до того, що виникає безкарність, яка набуває розмаху і призводить до збільшення кількості правопорушень, що, в свою чергу, негативно впливає на загальний рівень особистої безпеки кожної людини. Тобто, зменшити кількість підстав для правопорушень можна лише шляхом активного здійснення людьми самозахисту своїх прав від незаконних посягань.

Для того, щоб точно визначити проблематику права на самозахист та основні засоби механізму реалізації такого права, слід розкрити основний зміст поняття «самозахист» і конкретизувати його сутність.

У працях юристів та філософів можна знайти ототожнення поняття «самозахисту» із поняттям «самооборони»

та «необхідної оборони». Особливістю такого співставлення є той факт, що самозахист розглядається виключно як протистояння та опір фізичному насильству. Це твердження не враховує, що порушення прав і законних інтересів не обмежується застосуванням виключно фізичної сили, а має широкий спектр різноманітного впливу, який спрямовується на порушення або незаконне обмеження прав [6, с. 33].

За допомогою встановлення поняття самозахисту слід звернутися до тлумачних словників. Так, великий тлумачний словник української мови визначає поняття самозахисту як захист особи самої себе власними силами від можливого здійснення в її бік ворожих дій, агресії, загрози небезпеки. Інші словники формують поняття самозахисту, визначаючи, що корінь «само» складає першу частину складних слів, зміст яких визначає певні дії особи, вчинені без сторонньої допомоги.

Внаслідок складної правової природи інституту самозахисту, думки вітчизняних вчених в галузі права щодо інтерпретації цього питання та основних його характеристик, розходяться. Так, наприклад, Є. Лукашова встановлює, що самозахист особи своїх прав та законних інтересів в жодному випадку не має вступати в протиріччя з нормами об'єктивного права (тобто законодавства) та ставати на шляху нормальної життєдіяльності суспільства. А. Стремоухов під поняттям самозахисту розуміє право людини застосовувати примусові дії, які мають фактичний порядок і мають на меті захист своїх прав та є спрямованими проти правопорушника. С. Волков відносить самозахист до неюрисдикційних (тобто таких, які здійснюються особою, права якої є порушеними, самостійно, поза судом, але в рамках закону) засобів охорони прав, при цьому зазначаючи, що методами самозахисту прав виступають юридичні засоби та дії фактичного порядку, що є передбаченими законом, і які застосовуються особою в цілях примусового припинення посягань на свої права та законні інтереси. Г. Стоякин вказує на природу самозахисту як односторонніх дій фактичного або юридичного характеру, що є передбаченими законом і є спрямованими на негайне припинення таких дій, що несуть собою порушення майнових або особистих права особи. Водночас вчений зазначає, що будь-які дії при самозахисті особою своїх прав носять виключно фактичний характер і тягнуть за собою юридичні наслідки, які не залежать від того, які відносини ці дії захищають.

Однак в розгляді цього питання виникає й контрверсія. На противагу вищезазначеним позиціям, вчені В. Конопльов та К. Гориславський розглядають термін «самозахист» як таке поняття, яке має комплексний характер та містить в собі сукупність категорій, що відрізняються одне від одного своїм змістом, але є об'єднаними спільною метою – надати людині практичні можливості для реалізації нею захисту власними силами своїх прав, свобод та законних інтересів. Відповідно, такими можливостями є: право кожної особи звертатися до державних установ, органів місцевого самоврядування та виконавчої влади, засобів масової інформації, посадових осіб із письмовим зверненням про вчинення правопорушення її прав, в якості своєрідного способу гарантованості опосередкованого самозахисту таких прав; право кожної особи на відмову від виконання злочинних розпоряджень та наказів; право на здійснення необхідної оборони або самооборони в якості захисту від злочинних посягань і протиправних дій правопорушників та злочинців; право на дію в стані крайньої необхідності в разі загрози та/або небезпеки природного, техногенного характеру як спосіб захисту життя та здоров'я; самозахист цивільних прав в якості засобу поновлення порушених прав [6, с. 34].

Відповідно до рішення Конституційного Суду України від 01 грудня 2004 року № 18-рп/2004 щодо «порушеного права», за захистом якого особа може звертатися до суду,

то це поняття, яке вживається у низці законів України, має той самий зміст, що й поняття «охоронюваний законом інтерес». Таке поняття характеризується як правовий феномен, який має такі властивості: є самостійним суб'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; знаходиться поза межами змісту суб'єктивного права; не може суперечити Конституції і законодавству України, суспільним інтересам та загальноновизнаним принципам права; його метою є задоволення індивідуальних та колективних потреб тощо [12].

Всі способи здійснення самозахисту поділяються на три групи. Першу групу становлять ті способи самозахисту, які можуть бути здійснені виключно в колективній формі (наприклад, страйки). Друга група включає в себе ті способи самозахисту, які можуть бути використані лише індивідуально (наприклад, до такого способу належить необхідна оборона). Третя група об'єднує в собі ті способи самозахисту, які можуть бути застосовані колективно та індивідуально (наприклад, крайня необхідність). Всі способи самозахисту мають ознаки: реалізація таких способів забезпечується різними гарантіями, в тому числі і юридичними; способи самозахисту є спрямованими на забезпечення можливості вирішення проблем і досягнення певних цілей, а також як на негайне припинення порушення певних прав особи, так і на відновлення таких прав тощо.

З точки зору філософії права, всі права, які надані людині державою, органічно беруть свій початок з першочергового поняття – життя. Філософська наука визначає життя як одну з форм існування матерії, яка має закономірний характер виникнення за наявності певних умов. В соціологічному контексті цей термін набуває значення сукупності різних форм та видів спільної людської діяльності, напрямком якої є підтримання певних умов, забезпечення засобів для існування та реалізація людських потреб. Відповідно, поняття права на життя можна визначити як систему норм права, які виступають регулятором певної групи відносин, є пов'язаними зі здійсненням процесу індивідуальної життєдіяльності особи і ґрунтуються на саморегулюванні, яке виключає будь-яке втручання в життя кожної особи з боку інших осіб або держави, окрім випадків, що є передбаченими законом.

Головною формою самозахисту людини своїх прав від незаконних посягань є необхідна оборона. Поняття такої оборони формується в епоху існування рабовласницького суспільства і зустрічається в джерелах, які походять зі Стародавньої Греції, Єгипту та Індії. Обґрунтування концепції природних прав людини (тобто таких, які належать людині від народження і не даруються державою) можна знайти в працях видатного давньогрецького філософа Арістотеля та відомого античного трагіка Софокла. Дослідженням цього права займалися й давньоримські юристи, наприклад, Марк Тулій Цицерон. В одній зі своїх промов Цицерон відніс право на захист до неписаного священного закону, який з'явився на світ разом з людиною і створений самою природою в її безсмертному кодексі. Провідною ідеєю цього закону є формулювання, що той, хто використав меч з метою необхідності справедливого захисту або з метою власного порятунку, буде невинним.

У Німеччині у XVII – на початку XVIII ст. склалася система поглядів, яка визначала право необхідної оборони не природним правом кожної людини, а залишком старих порядків феодалізму і зухвалою спробою обмеження потужної державної влади монарха, яка спиралася на абсолютистські ідеї. Натомість, голландський юрист Гуго Гроцій сформулював ідею непорушності та вічності природних прав людини. Таку ж ідею розвивав англійський філософ Джон Локк. В другій главі своєї роботи «Про державу» Локк виражає думку про те, що виключно стан рівності, що прямо підпорядковується природному закону, є природним станом всіх людей. Саме права людини на

життя, свободу та власність вчений визначає як основні права людини, а, тому, в їх захисті й полягає весь сенс існування прав людини.

В період стрімкого росту впливу буржуазії, ідея природних прав людини знову набула ще більшої актуальності. Так, наприклад, наслідком Французької буржуазної революції 1789 р. стало прийняття Декларація прав людини і громадянина, фундаментом для основних положень яких стала система природних прав людини. Спираючись на цей документ, французькі юристи встановлювали та втілювали в життя подальше практичне застосування ідеї забезпечення таких прав людини.

Після Жовтневої революції постало цілком закономірне питання про створення нової ідеологічної платформи диктатури пролетаріату. Радянська юриспруденція поділяла думку німецького філософа К. Маркса, який не визнавав існування прав людини в соціалістичному суспільстві. Стаття 65 Конституції СРСР 1977 р., визначала, що громадянин СРСР має зобов'язання поважати права інших осіб і бути непримиренним до антисуспільних вчинків. Однак немає жодного твердження про те, що кожна людина має право захищати своє життя та здоров'я від злочинних посягань. Після розпаду СРСР виникла потреба докорінного реформування правової системи шляхом формування нової ціннісної основи права [9, с. 82–89].

Шляхом аналізу гарантій, що надає Конституція України, можна визначити загальні аспекти щодо права людини на самозахист:

1. Стаття 22 Конституції України визначає, що права і свободи людини і громадянина не є вичерпними, гарантуються і не можуть бути скасовані. Цією статтею держава робить акцент на тому, що система прав та свобод людини, закріплена в Конституції, включає найголовніші та найважливіші з них.

2. Стаття 27 Конституції України закріплює собою гарантоване державою право на життя. В свою чергу, захист людиною свого життя і здоров'я власними силами не обмежується державою, а держава сама надає людині право на здійснення самозахисту в рамках законодавства;

3. Стаття 55 Конституції України формулює шляхи, спрямовані на захист людиною своїх прав та свобод, наприклад, звернення до міжнародних організацій, судовий захист тощо. Окрім цього, держава надає можливість захищати свої права будь-якими засобами, що не є забороненими законом;

4. Зміст статті 57 Конституції України закріплює обов'язок держави в разі ухвалення нею відповідних нормативно-правових актів, що мають безпосереднє відношення до прав людини, ставити людей до відома та тлумачити практичну можливість реалізації таких прав і свобод, наприклад, шляхом розповсюдження через ЗМІ [9, с. 88–89].

Гарантування права людини на самозахист в умовах військового стану є невід'ємною умовою дії норм міжнародного права. Зазначене положення розкривається у Гаазькій конвенції 1907 року, Женевській конвенції 1949 року та Додаткових протоколах до них 1977 року [7, с. 215–216].

Кримінальне законодавство України не містить прямого визначення терміну «самозахист». Проте, стаття 36 Кримінального кодексу України розкриває поняття необхідної оборони як обставини, що виключає злочинність діяння і визначається як дії особи, спрямовані на захист охоронюваних законом прав та інтересів від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної для негайного припинення посягання, якщо при цьому не було перевищено меж необхідної оборони. Тобто самозахист, за існування умов правомірності є видом необхідної оборони і виключає настання кримінальної відповідальності за вчинені дії. Реалізація права на самозахист передбачається нормами статей 37 (право

на заподіяння шкоди суспільним інтересам у стані крайньої необхідності); 38 (право на затримання особи, яка вчинила злочин); 40 (право на заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам під впливом фізичного чи психічного примусу); 41 (право на відмову від виконання злочинних наказів та/або розпоряджень); 42 (право на вчинення ризикованого діяння) Розділу VIII Загальної частини Кримінального кодексу України [3, с. 286].

Цивільне право України визначає самозахист як дії фізичних та юридичних осіб, метою яких є охорона цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Стаття 18 Цивільного кодексу України визначає самозахист як право особи на самостійний захист своїх суб'єктивних цивільних прав та свобод від порушень та протиправних посягань. Самозахист таких прав може використовуватися за: відсутності законної заборони на вчинення засобів протидії; якщо засоби протидії не суперечать нормам моралі; самозахисні дії мають бути адекватними щодо того порушення, проти якого вони застосовуються.

Дослідники американської цивільно-правової доктрини серед поняття самозахисту виокремлюють такі підтипи, як узгоджений «cooperative Self-Help» та неузгоджений «non-cooperative Self-Help». Основна відмінність полягає в тому, що перший тип передбачає взаємну згоду сторін, а другий має на увазі самовільний самозахист. Договірне право США має такий метод реалізації самозахисту, як внесення змін до контракту, що пояснюється його доопрацюванням в ході здійснення [8, с. 195].

В сімейному праві, згідно з частиною 1 статті 154 Сімейного кодексу України, батьки мають право на самозахист своєї дитини. Частина 1 статті 258 Сімейного кодексу України регламентує право баби та діда на самозахист своїх онуків; а частина 1 статті 262 цього Кодексу визначає, що сестра, брат, мачуха та вітчим мають право на здійснення самозахисних дій по відношенню до своїх братів, сестер, пасинка і падчерки [10, с. 390].

В трудовому праві України самозахист розкривається через такі ознаки: а) має здійснюватися виключно у межах трудових правовідносин; б) право на реалізацію самозахисту належить лише тим працівникам, права яких були порушені; в) обов'язковою умовою здійснення самозахисних дій працівниками є вчинення роботодавцем протиправних дій. Однак, Кодекс законів про працю України не передбачає права на здійснення самозахисту працівником в разі порушення його трудових прав.

Можливість реалізації працівником самозахисних дій визначена в частині 2 пункту 24 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.1992 року № 9 «Про практику розгляду судами трудових спорів». Відповідно до нього не можна вважати прогулом без поважних причин невихід працівника на роботу у зв'язку з незаконним переведенням. Причиною такого твердження є те, що заборона власника вимагати від працівника виконання такої роботи, яка не була передбачена трудовим договором є одним зі важливих аспектів забезпечень конституційного права на працю в Україні.

Тобто, в контексті трудового права України, право на самозахист можна дефініювати як правомірні дії працівників, метою яких є поновлення своїх прав, що були порушені роботодавцем, виключаючи при цьому звернення до юрисдикційних органів [4, с. 206–207].

Висновки. Поняття права на самозахист не має чіткого визначення в українському законодавстві. Однак, в ході аналізу норм конституційного, кримінального, цивільного та трудового права було з'ясовано, що право особи на самозахист органічно випливає з низки статей, які закріплюють собою основні природні права людини. Відповідно, самозахист є комплексним інститутом права, який складається з правових норм, що визначають собою способи захисту особою своїх порушених прав методами, що не є забороненими законом, виключаючи при цьому можливість звернення зацікавленої особи до уповноважених органів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2(25). С. 135–141.
2. Гориславський К. Гарантії права людини на самозахист життя та здоров'я. *Право України*. 2001. № 12. С. 35–38.
3. Кваша О. О. Обставини, що виключають злочинність діяння, у контексті конституційного права людини на самозахист. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 284–287.
4. Конопельцева О.О. Самозахист як механізм захисту трудових прав працівників. Основні напрямки захисту прав громадян України на працю та соціальний захист в умовах євроінтеграції: тези доповідей і наукових повідомлень учасників XI Міжнародної науково-практичної конференції, Харків, 8 жовтня 2021 р. Харків : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2021. С. 204–208.
5. Никитченко Н.В. Право на самозахист: проблеми правового забезпечення. V наукові читання, присвячені пам'яті Володимира Михайловича Корецького: збірник наукових праць, Київ, 2012 р. Київ : університет права, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Національна академія наук України, 2012. С. 247–249.
6. Параниця С.П. Самозахист як самостійне суб'єктивне право особи. *Часопис Київського університету права*. 2011. №№ 2. С. 33–36.
7. Шуневич К. Порушення «режиму тиші» та право на самозахист особи в умовах збройного конфлікту в Україні (кримінально-правовий аспект). *Вісник Львівського університету*. 2018. С. 213–220.
8. Покровська А.О. Самозахист цивільних прав України за законодавством України та США. Актуальні шляхи удосконалення українського законодавства: збірник тез наукових доповідей і повідомлень XI Всеукраїнської науково-практичної конференції науковців, практикуючих юристів, аспірантів та студентів, Харків, 16 травня 2020 р. Харків : МОН України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Юридична клініка, 2020. С. 193–196.
9. Гориславський К.О. Філософсько-правові витоки права на життя та його самозахист людиною. *Проблеми законодавства та правоохоронної діяльності*. 2001. № 2. С. 82–91.
10. Сидельников Р.М. Право на самозахист (методологічний аспект). *Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнародної наукової конференції*, Харків, 13-14 грудня 2003 р. Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Академія правових наук України, 2003. С. 390–392.
11. Про практику розгляду судами трудових спорів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.1992 року № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text>
12. Конституційний Суд України, рішення по справі № 1-10/2004 від 01 грудня 2004 року № 18-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>
13. Конституційний Суд України, рішення по справі № 1-29/2011 від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11#Text>